

УДК

81'271

Секция. 6. Функциональное и когнитивное описание естественного языка и его единиц

Безноса Алла Петровна, аспирантка Полтавского государственного педагогического университета имени В.Г. Короленко, кафедра общего и славянского языкознания и журналистики. 36034 Украина, г. Полтава, ул. Курчатова, 18 / 517. Тел.: 8(0532)669884; 80508097517. E-mail: alla_beznosa@mail.ru

УДК

81'271

Секція. 6. Функціональний і когнітивний опис мовних одиниць

Безноса Алла Петрівна, аспірантка Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кафедра загального і слов'янського мовознавства та журналістики. 36034 Україна, м. Полтава, вул. Курчатова, 18 / 517. Тел.: 8(0532)669884; 80508097517. E-mail: alla_beznosa@mail.ru

UDK

81'271

The Section. 6. Functional and когнитивное description of the natural language and his(its) units

Beznosa Alla Petrovna, graduate student Poltava Pedagogical University, pulpit general and slavonic linguistics and journalisms. 36034 Ukraines, Poltava, str. Kurchatova, 18 / 517. Tel.: 8(0532)669884; 80508097517. E-mail: alla_beznosa@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ВЕЖЛИВЫХ ИМПЕРАТИВНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ

(17 библиографических записей)

В статье проанализированы и описаны индикаторы, которые смягчают категоричность императивных высказываний. Они являются важным компонентом для осуществления цели общения и реализации успешного коммуникативного акта.

Ключевые слова: коммуникативный акт, вежливые императивные высказывания, языковые индикаторы.

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ВВІЧЛИВИХ ІМПЕРАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

(17 бібліографічних записів)

У статті проаналізовано й описано індикатори, які пом'якшують категоричність імперативних висловлювань. Вони є важливим компонентом для досягнення мети спілкування і реалізації успішного комунікативного акту.

Ключові слова: комунікативний акт; увічливі імперативні висловлювання; мовні індикатори.

FUNCTIONAL SPECIFICS of the POLITE IMPERATIVE UTTERANCES

(17 bibliographic records)

In article are analysed and described indicators, which soften imperative utterances. They are an important component for realization of the purposes of the contact and realization of the successful communication act.

Key words: communication act, polite imperative utterances, language indicators.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки важливу роль відіграє комунікативно-функціональний підхід до дослідження та опису мовних одиниць, який дозволяє брати до уваги екстралінгвістичні фактори взаємодії співрозмовників у процесі комунікації. Мовознавство кінця XX – початку XXI століття, передусім функціональний та прагмалінгвістичний підходи до опису мовних явищ, створили умови для якісно нового, подекуди суперечливого, дослідження граматичної категорії імператива.

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці проблемі імперативу присвячено ряд досліджень, які висвітлюють різні аспекти категорії. З погляду структурно-морфологічного та функціонально-семантичного підходу це явище досліджували Л.В. Бережан, Л.О. Бірюлін, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, О.П. Володін, В. Граб'є, О.Л. Даскалюк, А.П. Загнітко, Дж. Кац, І. Лучків,

О.М. Пешковський, М.С. Скаб, М.С. Трубецькой, В.С. Храковський, О.О. Шахматов, Н.В. Швидка, Р.О. Якобсон. В останні роки все частіше трапляються дослідження імператива з погляду прагмалінгвістики (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, В.В. Богданов, А. Вежбицька, Дж. Ліч, Дж. Остін, Г.Г. Почепцов, Дж. Серль, І.П. Сусов та інші).

Стаття написана в рамках прагмалінгвістичного та функціонального напрямків дослідження мовних одиниць. Мета роботи – встановити та описати специфіку ввічливих імперативних конструкцій та індикатори пом'якшення категоричності у різних умовах комунікації.

Наказовий спосіб (імператив) виражає волевиявлення мовця – наказ, вимогу, спонукання тощо виконати бажану для нього дію чи набути бажаний для нього процес або стан. Виконавцем дії чи реалізатором процесу або стану можуть бути його співрозмовник (співрозмовники), особа (особи), які не беруть участі у розмові, і нарешті, сам мовець [13, с. 258].

Імператив є однією з найяскравіших семантико-прагматичних категорій, яка відображає зв'язок мови не лише з мисленням, але і з ситуаціями реального чи ірреального плану, а також з правилами взаємодії учасників комунікації [1; 3; 4; 7], які для реалізації успішного мовленнєвого акту окрім максим кооперації П. Грайса, повинні дотримуватися максим ввічливості Дж. Ліча.

У семантичному плані імператив розглядають як поняття, яке переводить дію, названу дієсловом, зі сфери об'єктивної реальності в площину суб'єктивної реальності – бажаної, каузованої [2; 5]. Л. Бережан, О.Л. Даскалюк та М.С. Скаб зазначають, що імперативні висловлювання наділені специфічною комунікативною (апелятивною) функцією, яка принципово не така, як в індикатива [3; 9; 12], а В.С. Храковський та О.П. Володін указують, що імператив становить рамочну категорію, яка обумовлена введенням додаткових предикатів – волевиявлення і каузації. Тому на основі цього імператив кваліфікують як „рамочну категорію, у якій визначається ставлення мовця (волевиявлення та каузація) до певної події і яка характеризується тим, що вона

реалізується у специфічних мовленнєвих актах – безпосередніх спонуканнях” [10, с. 278].

Специфіка імперативних конструкцій полягає в тому, що вони використовуються для апелятивного спілкування і в принципі не вимагають зворотної мовленнєвої реакції [15, с. 7]. Призначення апелятивного висловлювання полягає в спонуканні до виконання / невиконання дії, і очікувана мовцем реакція адресата на таке висловлювання полягає в тому, щоб слухач виконав каузовану дію (або сприяв її виконанню особою, яка не бере участі в комунікативному акті) [15, с. 12]. Наприклад: *Намалюйте квітку, будь ласка! Відчиніть вікно, будь ласка! Подайте книгу, будь ласка! Підійдіть сюди! Не пийте холодного! Не паліть!* Як зазначає М.С. Скаб: „...у спонукальних висловленнях, основним прагматичним завданням яких є саме вольовий вплив на співрозмовника (адресата мовлення), адресованість є необхідним компонентом і становить значну частину специфічної спонукальної модальності, тісно переплітаючись з її другим складником – волевиявленням суб’єкта-адресата мовлення” [12, с. 36].

В.С. Храковський та О.П. Володін визначають план змісту імперативних форм, який містить компоненти двох видів.

I. Постійні компоненти: 1) граматичне імперативне значення волевиявлення; 2) номінативне значення дії; 3) значення 1-ої особи однини мовця.

II. Змінні компоненти: 1) граматичне значення особи і числа виконавця; 2) граматичне значення числа слухача [15, с. 117-18]. Так, доцільність долучення до парадигми імператива форм 1-ої та 3-ої осіб однини і множини все ще залишається предметом активних дискусій, оскільки при зміні членів імперативної парадигми за особами змінюються показники спонукальності: *Напишіть! Хай напише! Напишімо! Давайте напишу!* Категорія ж числа не завжди є показником кількості співрозмовників, а скоріше є показником увічливого спілкування. Услід за В.В. Виноградовим дослідники доводять, що на відміну від форми 2-ої особи однини, форма 2-ої особи множини „означає

зверненість...до однієї особи з експресивним відтінком увічливого, шанобливого волевиявлення” (цитуємо за [16, с. 269]). О.Л. Даскалюк зазначає: „вибір тієї чи іншої форми імператива в процесі комунікації має власне соціолінгвістичний характер, а тому його регулюють правилами мовленнєвого етикету” [8, с. 415]. На думку В.С. Храковського, на вибір імператива 2-ої особи однини чи множини впливають три фактори: „вік”, „стосунки інтимності” і „соціальне становище” комунікантів [16, с. 270]. Виходячи з цього, при виборі відповідної форми імператива мовець повинен вирішити такі завдання: „1) обрати відповідне для конкретної ситуації відношення (одне з трьох); 2) установити, яке одне (з двох можливих) значень об’єднує його зі співрозмовником за цим відношенням; 3) вибрати ту форму наказового способу, яка відповідає ролі адресанта і ролі адресата” [16, с. 274].

Узагалі, виділяють два типи імперативних висловлювань:

1. Експліцитні імперативні конструкції, ядром яких є дієслово наказового способу доконаного або недоконаного виду із заперечною часткою *не* або без неї. Експліцитні імперативні конструкції характеризуються єдністю мовного і мовленнєвого вираження спонукання, тобто мова йде про яскраво виражену імперативну семантику. Значення прямого спонукання має дискретний характер, оскільки становить собою самостійну одиницю, експліцитно виражену.

2. Імпліцитні імперативні конструкції – це, як правило, непрямі мовленнєві акти, які передають інформацію за допомогою структур з іншим комунікативно-функціональним навантаженням і особливим інтонаційним оформленням без імперативної словоформи. До них вдаються за умови некатегоричної, увічливої ситуації спілкування. Мовець у такий спосіб, повідомляючи адресату про можливість ним вибору, має на увазі, що виконання / невиконання дії може бути пов’язане з певними перешкодами, і остаточне рішення залишає за співрозмовником.

В українській, як і в інших слов’янських мовах, немає спеціальної форми вираження увічливого імператива, як наприклад, у японській, китайській,

корейській, в'єтнамській тощо. Імперативні висловлювання можуть бути сигналами різних ілокуцій – категоричних і некатегоричних, але без можливості їх почути (інтонаційного контуру) і за відсутності лінгвістичного контексту визначити ступінь категоричності практично не можливо. У цьому, власне, і полягає слабина імперативних форм. Тому при позаконтекстовому визначенні мети ілокуції слід звертати увагу на тип предиката, хоча, як правило, переважають дієслова з яскраво вираженою семантикою спонукання.

Імперативні мовленнєві акти учені кваліфікують як неувічливі [14; 17], оскільки вони обмежують свободу адресанта [11], а тому вживання імпліцитних імперативних конструкцій є більш увічливим, ніж експліцитних. Але, на нашу думку, експліцитні імперативні конструкції теж знаходяться в межах увічливого дискурсу. Спробуємо виокремити й описати індикатори, які нейтралізують значення спонукальності та апелятивності й набувають значення гіпотетичності, можливості виконання / невиконання дії за відповідних обставин, а також пом'якшують категоричність імперативного висловлювання. Такі конструкції кваліфікуємо як увічливі імперативні висловлювання.

1. Увічливі імперативні висловлювання, експліцитно виражені. Розглянемо декілька прикладів: *Подивіться на картину! Заходьте, будьте гостем! Сідайте повечеряйте з нами! Проходьте, не стійте в дверях! Приходьте до мене на День народження! Перекажіть мої щирі вітання! Не беріть близько до серця! Благословіть!* тощо. Мовець, уживаючи подібні конструкції, не має сумнівів у відповідній реакції-відповіді співрозмовника. В українській комунікативній культурі подібні висловлювання кваліфікуємо як увічливі мовленнєві акти. Хоча слід наголосити, що все частіше спостерігається заміна подібних структур імпліцитними імперативними конструкціями, які знижують категоричність висловлювання.

2. Специфіку в українській мові становлять „повні” та „стягнені ” форми імператива. „Стягнена” форма імперативного висловлювання з ядром – дієсловом наказового способу 1-ої особи множини, що спонукає до спільного виконання дії: *Ходім до нас!* (В. Барка); *Ходім до Дарки за поміччю!*

(В. Шевчук). „Повні” форми імперативного висловлювання з ядром – дієслово наказового способу 2-ої особи множини, майже позбавлені семантичної ознаки „раптовості – очікуваності – необхідності”, а тому позначені меншим ступенем категоричності, пор.: *скажіть – скажіте, зробіть – зробіте, глядіть – глядіте, підіть – підіте*. Ці форми є стилістично маркованими до відповідних немаркованих форм наказового способу і сфера їх вживання обмежена експресивним розмовним мовленням та художньою літературою [13, с. 260].

3. Окрім цього, сила волевиявлення, категоричності залежить певним чином від вживання експліцитних імперативів доконаного чи недоконаного виду (за умови, що існує можливість обирати дієслово доконаного чи недоконаного виду).

Доконаний вид виражає значення одноразовості, конкретності в поєднанні з більшою наполегливістю, категоричністю. Навпаки ж імперативи недоконаного виду позначені неодноразовістю, повторюваністю й ненаполегливістю. Пор.: *прийдіть на концерт – приходьте на концерт; пишіть реферат – напишіть реферат; співайте арію – заспівайте арію* тощо.

4. Використання спеціальних актуалізаторів увічливості: *будь ласка, будьте ласкаві, зробіть ласку*. Наприклад: *Будь ласка, дайте квиток! Скажіть, будь ласка, де автобусна зупинка? Приходьте, будь ласка! Будьте ласкаві, принесіть чашку кави! Будьте ласкаві, приїжджайте наступного року! Зробіть ласку, повторіть ще раз! Зробіть ласку, проведіть мене! Коли ласка, заходьте! Будьте ласкаві, візьміть цього пакунка і віднесіть додому* (В. Домонтович) *Передай, будь ласка, це побажання своїм дітям* (В. Шевчук) тощо.

5. Вживання перформативів. Висловлювання з конструкцією *перформатив + дієслово наказового способу* звучить менш категорично, а тому більш поштиво: *Прошу, допоможіть мені...; Прошу, розкажіть... Прошу, поясніть... Пропоную, перегляньте...; Рекомендую, доопрацюйте... Раджу, зверніть увагу...* тощо.

6. Більшим ступенем увічливості позначені дієслова у формі наказового способу першої особи множини. Ця форма створює ілюзію спільної дії – мовець ніби долучається до спонукання: *Перегляньмо ще раз це питання! Звернімо увагу на це положення! Не втрачаймо часу! Пам'ятаймо це завжди!*

7. Також пом'якшують імперативність частки *-но* і *-бо*: *Хлопці! А йдіть-но* снідати! (А. Давидов); *Звернім-но* до тітки Явдохи. (Ю. Іваниченко); *Пане добродію, почекайте-но*, я хочу вам ще щось сказати!.. (В. Домонтович); *Матусю! Вийди-но*, прийшов Ростислав Михайлович (В. Домонтович); *Подай-но*, доню, ще хліба й чарки (В. Шевчук); *Ходи-но*, поснідаєш (В. Шевчук); *Дай-но* мені, любий, води! (В. Шевчук); *Біжіть-но* додому, діти! Ноги застудите! (В. Шевчук); *Допоможіть-бо* розвішати шмаття швиденько! (І. Багряний); *А вставай-бо*, синку! Удень доспиш! (І. Багряний).

8. „Підміна” наказового способу умовним. У такий спосіб мовець інформує про бажаність для нього виконання / невиконання певної дії (яка не експлікується), але не зобов'язує співрозмовника до реакції-волевиявлення. Категоричність висловлювання понижується, тому таку конструкцію вважаємо „ввічливим вираженням спонукання”: *Може, ви випили б, Ростиславе Михайловичу, ще скляночку чаю?* (В. Домонтович); *Мені б хотілося довідатися...* (В. Домонтович); *Може, Степане Трохимовичу, ми одійшли б* десь у бік! (В. Домонтович); *Ти б щось дала під'їсти* (В. Даниленко); *Може б, увімкнули якусь музику, а то аж коти на душі шкребуть* (В. Даниленко); *Може б, ви ще подумали?* (В. Даниленко); *Я хотіла б просити первачків і на той рік* (В. Шевчук); *Втішніше мені було б, коли б ти прислав хоч одного листа* (В. Шевчук).

9. Питальні речення є індикатором імперативного висловлювання, якщо вони містять в собі заперечення і питання стосується здатності, бажання, можливості адресата виконати дію, наявності / відсутності дії, причин наявності / відсутності виконання дії [1; 7; 9]. А Т.М. Булигіна вважає, що вживання питання із запереченням в якості прохання перебуває у площині „лінгвокраїнознавчих конвенцій” [6, с. 288]: *Не могли б Ви...? Чи не хочете*

Ви...? Не підкажете Ви...? Узагалі, питальні конструкції позначені більшим ступенем увічливості, оскільки мовець не обмежує свободу волевиявлення співрозмовника і рішення про виконання / невиконання дії залежить від нього: У мене скінчилися лекції, а йти додому не хочеться... Хочу піти до кав'ярні... Ти не хотів би скласти мені компанію? (А. Прудіус); Завтра ввечері можете завітати до мене? (В. Домонтович); Але чому, власне, скажіть мені, будь ласка, ви відмовляєтеся їхати? (В. Домонтович); Як ви ставитеся до того, щоб завтра зустрітися? (В. Даниленко); Хлопчики, а чи не можна ще трохи водички роздобути? (Ю. Іваниченко); Заскочимо у кав'ярню? (А. Прудіус); Може, ви хочете що-небудь з'їсти? (Ю. Андрухович); Чи не підвезете нас просто на нього? (Ю. Андрухович).

Ми намагалися довести, що імперативні висловлювання можна кваліфікувати як увічливі мовленнєві акти, оскільки адресант має можливість варіювати ними, зменшуючи ступінь категоричності і підвищуючи ступінь поштивості, для досягнення мети спілкування і реалізації успішного комунікативного акту.

Джерела

- Андрухович Ю. Дванадцять обручів // www.ukrcenter.com
Багрянний І. Людина біжить над прірвою // www.ukrcenter.com
Багрянний І. Сад Гетсиманський // www.ukrcenter.com
Барка В. Жовтий князь // www.ukrcenter.com
Давидов А. Рятували Конотоп // www.ukrcenter.com
Даниленко В. Дегустація в домі з химерами // www.ukrcenter.com
Домонтович В. Доктор Серафікус // www.ukrcenter.com
Домонтович В. Без ґрунту // www.ukrcenter.com
Іваниченко Ю. Провінційний вузол // www.ukrcenter.com
Прудіус А. Ель Пуенте // www.ukrcenter.com
Шевчук В. Дім на горі // www.ukrcenter.com

Література

1. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып.16. – С. 3-42.
2. Бережан Л. Адресатність спонукальних конструкцій // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинька / Ред. кол.: Н.В. Гуйванюк (відпов. ред.) Н.Д. Бабич, К.Ф. Герман та ін. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 74-76.
3. Бережан Л. Семантичні моделі категорії спонукальності в сучасній українській мові // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.: Наук. записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 1997. – Вип.2. – С. 166-173.
4. Бирюлин Л.А. Презумпции побуждения и прагматика императива // Храковский В.С. Типология и грамматика / АН СССР. Институт языкознания; Ред. кол. В.С. Храковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1990. – С. 162-173.
5. Бирюлин Л.А., Храковский В.С. Типология императивных конструкций / Отв. ред. В.С. Храковский. – СПб: Наука, 1992. – 301 с.
6. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). — М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 576 с.
7. Вежбицкая А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып.16. – С. 251-275.
8. Даскалюк О.Л. Соціолінгвальні особливості мовленнєвої ситуації волевиявлення // Вісник Львівського університету. Серія філол. – Вип. 34. – Ч.ІІ. – 2004. – С. 414-418.
9. Даскалюк О.Л. Специфіка імперативної парадигми // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск.11. – У 2-х частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Частина.І. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – С. 38-43.

10. Долинина И.Б. Императивная парадигма: содержательная структура и механизм маркировки // Типология императивных конструкций / Отв. ред. В.С. Храковский. – СПб: Наука, 1992. – С. 275-284.
11. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгоградский государственный педагогический институт, 1992. – 330 с.
12. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
13. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400 с.
14. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М.: ИКАР, 1998. – 292 с.
15. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив / отв. ред. В.Б. Касевич; АН СССР; Ин-т языкознания. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.
16. Храковский В.С. О правилах выбора „вежливых” императивных форм (Опыт формализации на материале русского языка) // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1980. – Т.39. – № 3. – С. 269-278.
17. Шаронов И.А. Категория наклонения в коммуникативно-прагматическом аспекте: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1991. – 24 с.